

**Chapter 28. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO
THE FORMATION OF ECOLOGICAL AND VALEOLOGICAL
RESPONSIBILITY OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS**

L. ROMANENKO, K. ROMANENKO,

Borys Grinchenko Kyiv University

Pedagogical Institute,

8/2, Shamo Str.,

Kyiv, Ukraine, 02154,

e-mail: l.romanenko@kubq.edu.ua

k.romanenko@kubq.edu.ua

**Розділ 28. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО
ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГО-ВАЛЕОЛОГІЧНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ
ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ**

Л. В. РОМАНЕНКО, К. А. РОМАНЕНКО,

Педагогічного інституту Київського

університету імені Бориса Грінченка,

вул. І. Шамо, 18/2,

м. Київ, Україна, 02154,

e-mail: l.romanenko@kubq.edu.ua

k.romanenko@kubq.edu.ua

Abstract. Romanenko L., Romanenko K. Theoretical and methodological approaches to the formation of ecological and valeological responsibility of future primary school teachers.

The article analyzes process of formation of ecological and valeological responsibility of future primary school teachers based on the methodological base principles. Methodology of pedagogical axiology in the formation of ecological and valeological responsibility of future primary school teachers personality is based on the methodological, theoretical and practical educational levels. Future teachers' preparation of primary school pupils' to ecological and valeological responsibility is an educational process, directed to the development of future teacher personal qualities which are related to attitude to nature and its own health, health-saving and environmental activities and teacher's work of ecological and valeological education; to the formation of ecological and valeological knowledge, skills and abilities of natural behavior, systems of appropriate professional-pedagogical knowledge, skills and abilities, which provides an opportunity to purposefully and consistently work on the formation of components of ecological culture of primary school pupils.

Keywords: *ecological and valeological education, ecological and valeological responsibility, methodological basis, preparation of future primary school teacher.*

Постановка проблеми. Глобальний характер сучасного екологічного стану докільля актуалізує для людства об'єктивну необхідність у відповідальності за збереження сприятливих умов життя для нинішнього й майбутнього поколінь. У контексті стрімких процесів світової та європейської інтеграції освіта України покликана навчити громадян жити спільно, постійно дбаючи про відновлення й збереження ноосфери планети. Виконати це завдання можливо за умов високого рівня еколого-валеологічної відповідальності кожної людини, тому діяльність усіх ланок системи неперервної освіти

має бути зорієнтована на пошук ефективних способів еколого-валеологічної підготовки суб'єктів педагогічного процесу. У становленні екологічної культури кожного члена суспільства неабияку роль відіграє педагогічний вплив учителя на особистість із перших років її навчання. У початковій школі педагог зобов'язаний виховувати ціннісне ставлення дитини до природи та власного здоров'я, вчити берегти довкілля та піклуватися про його чистоту.

З огляду на планетарне, соціальне, педагогічне й особистісно-ціннісне значення еколого-валеологічної відповідальності вчителя початкової школи, недостатню опрацьованість проблеми її формування в студентів, а також суперечності, що виникли в теорії й практиці вищої школи, метою статті є забезпечення освітньої функції процесу формування еколого-валеологічної відповідальності в майбутніх учителів початкової школи.

У сучасній педагогіці бракує чіткого визначення теоретико-методологічних основ формування еколого-валеологічної відповідальності вчителя. Розв'язання багатьох глобальних проблем сучасності, у тому числі й екологічних, багато в чому залежить від учителя, позаяк в кінцевому результаті все позитивне створюється освітою і вихованням. В. Бездухов та А. Воронцов зазначають, що у сучасних умовах, детермінованих глобальними проблемами, особливостями переходу від техногенної до антропогенної цивілізації, на перший план виступає освіта як чинник і засіб виховання гуманістично орієнтованої дитини. Саме вона впливає на формування у неї системи гуманістичних ціннісних орієнтацій, які у своїй єдності визначають спрямованість її діяльності, ставлення до світу, до людей і до самої себе. У сучасній освіті йдеться про формування й оновлення в дітей системи цінностей, які вони реалізують у діяльності. З огляду на це, педагогічна діяльність у суспільній ієрархії професій за складністю і відповідальністю функціональних обов'язків належить до найбільш значущих. Адже суспільство покладає свої надії на виховну місію педагога, який має сформувати у підростаючого покоління екокультурно-ціннісні норми суспільно затребуваної життєдіяльності. Це набуває виняткового значення в умовах глобалізації суспільства і настання екологічної кризи.

Тому особлива відповідальність покладається на вчителя початкової школи: саме він закладає основи екологічної культури дитини, він має узагальнити й збагатити досвід учнів як усю сукупність чуттєвих сприймань, підґрунтя їхніх знань про навколишній світ і природовідповідну поведінку. Н. Казанішена стверджує, що завдання вчителя сучасної школи – виробити у своїх вихованців почуття відповідальності, навчити їх цінувати роль і місце людини в біосфері, прищепити їм певні навички природоохоронної роботи, розвинути здатність критично оцінювати дії будь-якої людини і, насамперед, свою з позиції екології та інтересів суспільства [9].

У початковій ланці неперервної освіти вчитель виконує освітню, виховну, розвивальну й посередницьку професійні функції. Він покликаний розв'язувати чи не найскладніше соціально-педагогічне завдання – формувати гармонійну особистість громадянина України. На цьому наголошено в працях Н. Бібік, Л. Коваль, О. Савченко, Л. Хомич, І. Шапошнікової та інших сучасних вітчизняних учених-педагогів. Як справедливо зауважує В. Сітаров, учитель має володіти сукупністю професійних умінь щодо закріплення й формування знань про навколишнє природне й соціальне середовище, отриманих школярем у сім'ї і в дошкільних установах, закладати основи його екологічної культури, цілісного уявлення про природу, формувати наукове ставлення до природного середовища, свідомість необхідності її охорони, сприяти засвоєнню норм поведінки в навколишньому середовищі й навички елементарних екологічно грамотних дій [22].

З огляду на сучасні вимоги до вчителя початкової школи, сформульовані у відповідних освітніх документах, та спираючись на класифікацію функцій процесу підготовки вчителя до еколого-валеологічного виховання учнів, наведено в дослідженні

В. Казанішеної, можна виокремити мотиваційно-перетворювальну, інформаційно-пізнавальну, практико-поглиблювальну, інтеграційну й особистісно-трансляційну функції еколого-валеологічного виховання школярів у структурі професійної діяльності вчителя початкової школи. Так, сутність мотиваційно-перетворювальної функції полягає у формуванні мотивів природовідповідної поведінки дітей та стимулів до неї, активної позиції у питаннях взаємин з природою, зацікавленості та бажання виконувати завдання природозбереження. Інформаційно-пізнавальна функція покликана формувати в учнів базові природничі, екологічні й валеологічні знання та активізувати їхнє ноосферне пізнання. Практично-поглиблювальна функція відображає спрямованість системи еколого-валеологічного виховання школярів на оволодіння ними практичними вміннями й навичками в галузі охорони природи та здоров'я й гармонійної взаємодії людини з довкіллям. Інтеграційною функцією передбачено актуалізацію розвитку еколого-валеологічної свідомості дитини шляхом поєднання міжпредметних екологічних і валеологічних знань для подальшого вибору векторів особистісного й професійного становлення [9].

Окрім наведених функцій, особливе значення має особистісно-трансляційна функція вчителя початкової школи, що полягає в демонструванні учням його відповідальної еколого-валеологічної поведінки, позаяк для дітей молодшого шкільного віку характерний максималізм наслідування. Виходячи з окреслених функцій, понятійний тезаурус категорії еколого-валеологічної відповідальності вчителя початкової школи істотно розширюється в межах відповідальності не тільки за власну, але й дитячу поведінку в природному середовищі, а також за якість професійно-педагогічних зусиль щодо еколого-валеологічного виховання молодших школярів.

Щоб успішно виконувати еколого-валеологічні освітні функції фахової діяльності, учитель початкової школи має оволодіти сукупністю особистісних і професійно-важливих якостей. Отже, професійна діяльність учителя початкової школи позначається двома схемами суб'єкт-суб'єктних відношень: Людина – Природа й Людина – Людина. Еколого-валеологічна відповідальність учителя початкової школи, як і будь-яка інша моральна якість особистості, є атрибутом стійкого стану еколого-валеологічної та педагогічної діяльності. Тому її структурно-функціональна схема є подвійною: на рівні еколого-валеологічної діяльності панує мотивація, поведінка й самоконтроль, що відповідають її предмету, а на рівні педагогічної діяльності – такі її ціннісні орієнтири, практичні дії й учинки, що визначають характер і результат суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Зауважимо, що еколого-валеологічна та педагогічна відповідальність однакові за семантикою, позаяк в обидвох випадках мають соціальну природу, що передбачає наявність позитивної мотивації, що породжує відповідальне ставлення до діяльності, здатність зусиллями волі орієнтувати свою поведінку, уміння правильно планувати свої дії, контролювати й адекватно оцінювати власні вчинки. Зважаючи на це, доцільно спочатку розглянути структуру відповідальності як соціальної якості особистості, а потім співвіднести її з еколого-валеологічною і педагогічною діяльностями.

На думку Н. Карпової, екологічна відповідальність має складатися з мотиваційно-ціннісного (суспільно та особистісно значущі потреби й мотиви та цілі екологічно відповідальної діяльності, що забезпечують позитивне ставлення до неї на основі розуміння універсальної цінності природи й екологічно відповідальної поведінки), когнітивно-змістового (система екологічних знань і вмінь, пізнавальний інтерес до проблем екології і шляхів її розв'язання, знання моральних норм взаємин з природою та визнання особистісного сенсу їх виконання), рефлексивно-сміслового (уміння правильно осмислювати мету своєї діяльності щодо соціоприродного середовища й здатність об'єктивно оцінювати, контролювати й прогнозувати її здійснення, результати й наслідки, зусиллям волі орієнтувати свою поведінку відповідно до екологічних і етичних вимог) складників [10].

Із духовно-моральних позицій як особистісну якість екологічну відповідальність Л. Білик структурує в єдності інтелектуального, мотиваційного, комунікативного, операційного й творчого складників [1]. О. Чернікова припускає, що екологічна відповідальність, імовірно, містить такі структурні компоненти: мотиваційно-ціннісний (екологічні ціннісні орієнтації), змістово-операційний (екологічні знання, природоохоронні вміння й навички) і поведінковий (екологічна поведінка) [25].

Зазначене уможливорює зробити висновок, що структурування еколого-валеологічної відповідальності більшість авторів розуміють як багатокomпонентну структуру, що розкриває її мотиваційну, ціннісну, когнітивну та регулятивну сутності. Слід зауважити, що учень також є носієм еколого-валеологічної відповідальності. Як суб'єкт він усвідомлює цілі й має потреби в саморозвитку (оволодіння знаннями, вміннями, навичками, усвідомлення особистісних смислів, ставлення до довкілля, до інших людей, самого себе). Об'єктом його відповідальності є він сам: набуття соціального досвіду пізнання, спілкування, діяльності, якими він оволодіває, взаємини з учасниками педагогічного процесу й тими засобами, що він використовує для реалізації завдань самоосвіти й самовиховання. Зважаючи на це, визначальним чинником критеріїв і показників кожного складника еколого-валеологічної відповідальності майбутнього вчителя початкової школи обрано позитивну мотивацію, яка в еколого-валеологічній діяльності орієнтована на екоцентризм, а в екопедагогічній – на дитиноцентризм і досягнення певної результативності.

У більшості досліджень (Л. Білик [2], В. Польшаков, [20] та ін.), присвячених проблемі формування еколого-валеологічної відповідальності суб'єктів педагогічного процесу (учнів і студентів), цю якість особистості традиційно поділяють на високий, середній і низький рівні. Однак назви цих рівнів, на наш погляд, не розкривають якісного виміру кожного з них. Тож, зважаючи на те, що будь-який вид відповідальності – це суто психологічна категорія, пов'язана передовсім з мотиваційними, когнітивними й вольовими процесами активності особистості, еколого-валеологічну відповідальність можна диференціювати за ознаками деструктивності (з лат. – *destruo* – порушення, руйнування, ненависть, агресія, убивства [24]), інтроєктивності (з лат. – *intro* – всередину й *jectio* – вкидання – уведення індивідом до свого внутрішнього світу сприйнятих норм, правил, поглядів і настанов без належного аналізу й усвідомлення [24]), проективності (з лат. – *projectio* – викидання вперед – зумовленість сприймання людиною навколишньої дійсності й інших людей власними потребами, цінностями та особистісними якостями; дії конструювання, доповнення, розвитку інтерпретації невизначених стимулів, що розкривають систему особистісних смислів [24]) та конструктивності (лат. – *constructor* – складач – особливий суб'єктивний оцінний еталон, створений людиною, перевірений на практиці, який допомагає їй сприймати й розуміти навколишню дійсність, прогнозувати та оцінювати події [24]). Отже, відповідно до того, якою мірою суб'єкт наділений такими властивостями, еколого-валеологічну відповідальність можна диференціювати за деструктивним (від'ємно-нульовий), інтроєктивним (недостатнім), проективним (нормативним) та конструктивним (абсолютним) рівнями).

Оскільки професія педагога є найбільш гуманною, то про деструктивний рівень його еколого-валеологічної відповідальності не йдеться, бо вчитель, який скоює екологічні злочини, не має виконувати свої професійні функції, а бути засудженим. Тому для нього закономірною градацією еколого-валеологічної відповідальності має бути три рівні: інтроєктивний (низький), проективний (середній) та конструктивний (високий) рівні. Щоб сформувати високий рівень еколого-валеологічної відповідальності в майбутніх учителів початкової школи, необхідно керуватися відповідним методологічним підґрунтям.

Процес формування еколого-валеологічної відповідальності в майбутніх фахівців має відбуватися в обґрунтовано доцільній освітній діяльності зі своєю методологією. У

філософії поняття «методологія» розуміється як сукупність підходів, способів, методів, прийомів і процедур, що застосовуються у процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети [24].

«Великий тлумачний словник української мови» подає подвійне трактування сутності поняття «методологія»: 1) учення про науковий метод пізнання й перетворення світу; його філософська, теоретична основа; 2) сукупність методів дослідження, що застосовуються у будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання [6]. Із цих визначень випливає, що поняття «методологія» має філософський, загальнонауковий та спеціальний зміст. Тому в «Педагогічному словнику» виокремлено часткову (сукупність методів у кожній конкретній науці), загальну (сукупність більш загальних методів) і філософську (систему діалектичних методів) методологію [19]. Ґрунтуючись на цьому, слід вважати, що сутність категорії «методологія» є складною і неоднозначною. Відтак її можна використовувати у широкому та вузькому розумінні. У широкому сенсі ця категорія розуміється як певний підхід до наукового пізнання, у вузькому – вчення про організацію конкретного виду діяльності.

У цьому контексті освітньо-педагогічна діяльність із формування екологічної відповідальності у майбутніх учителів початкових класів регламентується певними підходами до її організації, тобто вихідними концептуальними позиціями, що визначають сукупність прийомів, засобів, методів для досягнення певного педагогічного результату. У «Педагогічному енциклопедичному довіднику» поняття «підхід» розглядається як методологічне, логіко-гносеологічне утворення, що відображає спрямованість пошуку, межі котрого чітко не визначені. Підхід – це собою комплекс принципів і методів, система понять, що виконує методологічну функцію, і може виступати як підґрунтя пізнання [17]. «Підхід – це позиція, тобто система поглядів на освітній процес. Методи і засоби – складники підходу, що забезпечують його реалізацію» [18].

Обґрунтуємо доцільність використання методології педагогічної синергетики у формуванні еколого-валеологічної відповідальності у майбутніх учителів початкової школи. Логіку використання в освіті таких понять синергетики, як «атрактор», «біфуркація», «флуактація», «енергія», «хаос», «ентропія», «нелінійність» тощо розкрито в монографії О. Вознюк. Учений наголошує, що синергетичний підхід у педагогіці постає тим загальним теоретичним методом аналізу, завдяки якому можна провести цілісне концептуальне узагальнення в системі психолого-педагогічних наук, підвести під ними єдиний «теоретичний знаменник», зрозуміти логіку розвитку педагогічної думки та функціонування педагогічних систем.

Дослідник теорії освітньої самоорганізації В. Буданов справедливо зауважує, що сьогодні, як, ніколи потрібний цілісний трансдисциплінарний погляд на світ, причому на рівні свідомості більшості громадян, інакше в суспільстві не виникне когерентного розуміння глобальних проблем і способів їх розв'язання. Така ідея цілісності природи та людини втілює в собі головний синергетичний принцип взаємин між ними, що базується на дії (флуктуації), енергії й розподілі (дисипації), позитивних зворотних зв'язках та ентропії (хаосу), асиметрії й зміні стану (біфуркації), узгодженості (кооперації) і порядку. Це, на думку О. Князевої, спричиняє новий діалог людини з природою, із самою собою та з іншими людьми. Однак і людина, і природа підлягають дії загальних синергетичних закономірностей та можуть розглядатися як структурні компоненти єдиного самоорганізованого процесу, у якому безвідповідальна діяльність індивіда має деструктивний вплив на коеволюцію як «взаємне пристосування видів» і «ноосферу», тобто мисленнєву оболонку планети». Щоб не допустити цього, освіті слід надати еколого-валеологічного пріоритету, а педагогічному процесу – складної конгломеративності, що характеризується багатовимірністю, полівалентністю, мультиваріативністю. Завдяки цьому можна ефективно формувати поведінкову, афективно-перцептивну, мисленнєву, духовно-світоглядну й особистісну відкритість

майбутнього педагога перед довір'ям і дітьми, а також досягати цілісності характеру навчання і виховання [4; 11].

Отже, провідна ідея педагогічної синергетики ґрунтується на тому, що досягнення позитивного ефекту становлення еколого-валеологічної відповідальності у майбутніх учителів початкової школи залежатиме від умов забезпечення цілісності еколого-валеологічно зорієнтованого освітнього середовища, що створюється внаслідок узгодженої діяльності педагогічного колективу, завдяки чому гармонійно впорядковується вплив індивідуальних потенцій суб'єктів і об'єктів педагогічного процесу. При цьому успішність функціонування еколого-валеологічно зорієнтованої освітньої системи забезпечується дією законів максимуму педагогічно узгодженої взаємодії, впливом середовища на суб'єктів педагогічного процесу, сумісною дією та рівнозначністю освітніх чинників.

До методологічного тезаурусу педагогічної синергетики у формуванні еколого-валеологічної відповідальності в майбутніх учителів початкової школи доцільно зарахувати категорії екологічної та валеологічної освіти загалом (процеси навчання, виховання й розвитку особистості), особливості структурної єдності педагогічного процесу, принципи координації діяльності педагогічного колективу та мету, завдання, форми, зміст, методи й засоби екологічної та валеологічної підготовки, зокрема, що безпосередньо пов'язані з її ціннісними аспектами. В аксіології виокремлюється широке коло об'єктів цінностей. Як зазначає О. Коваленко, це можуть бути і предмети і речі, явища природи, і суспільні явища, і людські вчинки, і явища культури [12].

У філософії категорія цінності розглядається як значення будь-якого явища, учинку й усього сутнісного для життєдіяльності людини та суспільства. Однак буття предметів з їхніми властивостями постає лише об'єктивною передумовою цінності, але не самою цінністю. Тобто цінність не є безпосередньою природною властивістю предметів. Відтак предмети та явища набувають ціннісної значущості тільки в тому випадку, якщо залучаються до сфери людського існування. Цінність має суттєвий потенціал, позаяк пов'язує різні часові модули (минуле, теперішнє, майбутнє), визначає пріоритети діяльності, способи соціального визнання, а також сприяє орієнтуванню у світі. З психологічного погляду, цінності відіграють особистісну роль, бо трансформуються у відповідні потреби й інтереси людини та становлять ядро її діяльності й внутрішнього духовного життя. У педагогіці цінності зазвичай пов'язують із навчанням, вихованням і розвитком особистості, її духовним становленням [3].

У контексті нашого дослідження такими цінностями виступають: еколого-валеологічна відповідальність особистості як ідеал, мета і результат екологічної та валеологічної освіти; знання про природу й організм людини, уміння і навички природоохоронної та здоров'язбережувальної діяльності, що складають сутність екологічної та валеологічної освіти особистості, засіб досягнення навчально-виховних цілей; особистісні якості, що відображають результати трудового, морально-етичного, естетичного й еколого-валеологічного виховання; ставлення до навколишнього середовища, до себе, навчальної діяльності як засобу досягнення мети особистісного розвитку; система екологічних поглядів і переконань, що складає сутнісну характеристику особистості. З урахуванням методологічних засад педагогічної аксіології на суб'єкт-об'єктному рівні визначаються способи пізнання і вивчення явищ та предметів (об'єктів), виходячи з їхньої цінності для виховання й розвитку особистості, а також з'ясовуються чинники й умови формування цінностей. Зміст ціннісних взаємин у процесі формування еколого-валеологічної відповідальності у майбутніх педагогів виражається в їхній предметно-практичній діяльності. До цих взаємин належать: дотримання правил здоров'язбереження, природокористування, охорона місця існування людини, відновлення природи як найважливішої етичної цінності, що має загальнопланетарне значення.

Сенс цінності моральної поведінки як вияву еколого-валеологічної відповідальності полягає в діяльності особистості. При цьому діяльність розглядається під кутом її загальнолюдської цінності. Лише в діяльності виявляються мораль та етичні норми особистості. Норми-регулятори, ставши особистим надбанням, впливають на поведінку людини через самосвідомість, самооцінку, мотивацію, настанови й цим самим формують її еколого-валеологічну відповідальність. Таким чином, формування еколого-валеологічної відповідальності у майбутніх учителів початкової школи є відповідальним процесом, який на думку Л. Романенко, полягає в наданні об'єктам природного довкілля соціально-ціннісного звучання. Тому утвердження екологічної парадигми в освітньому процесі істотно підвищує вагомість нормативного й ціннісного її аспектів. При цьому нормативний імператив еколого-валеологічної відповідальності розкривається в системі етичних, правових та естетичних принципів, а також норм і правил екологічного характеру, що визначають ставлення суспільства і людини до навколишнього середовища, природних ресурсів. Міцно пов'язуючись із ціннісними орієнтаціями особистості як сукупністю потреб людини, спрямованих на збереження здоров'я та природного середовища, еколого-валеологічна відповідальність, на наш погляд, передбачає гармонійне ставлення людини до місця її існування і свого соціального оточення, а також ставлення до самої себе як частини природи. Завдяки цій якості також визначаються способи взаємодії членів суспільства з природою, відновлюються зруйноване ціннісне ядро соціальних явищ, розірвані людські зв'язки, вихідні системи морально-етичних координат, однаково важливих для різних суспільних прошарків, представників полярних поглядів і переконань [21].

Отже, методологію педагогічної аксіології у формуванні еколого-валеологічної відповідальності особистості майбутнього вчителя початкової школи можна розглядати на методичному, теоретичному й практичному освітніх рівнях. Вона виконує роль «механізму зв'язку» між пізнанням і поведінкою, своєрідного «містка», що з'єднує береги теорії і практики, завдяки чому суб'єкти освітньої діяльності мають можливість розв'язувати завдання гуманізації суспільства. Її провідні принципи в організації навчально-виховного процесу такі: утвердження аксіологічної самодостатності системи традиційних регуляторів взаємин студента з природним довкіллям; застосування інноваційних моделей ціннісного ставлення студентів до довкілля; комунікативний обмін світоглядно-екологічними надбаннями між суб'єктами педагогічного процесу на внутрішньому (в академгрупі, в університеті) і зовнішньому (у навчальних закладах України й зарубіжжя) рівнях.

Використання методології аксіологізації освітнього процесу для формування еколого-валеологічної відповідальності у майбутніх учителів початкової школи неможливе без поєднання з теоретичними засадами педагогічної екології, що забезпечує практичну цінність навчально-виховного процесу. Слово «екологія» походить від грецького «*aikos*» (житло, будинок, середовище). Поняття «середовище» С. Ожогов визначає, як «оточення, сукупність природних умов, у яких відбувається перебіг діяльності людського суспільства, організмів» [16]. Однак таке трактування дещо звужене. У «Великому тлумачному словнику української мови» ця категорія розкривається ширше – «сукупність природних і соціально-побутових умов, у яких проходить життєдіяльність людини, її оточення» [6]. Отже, поняття «середовище» відображає залежність і взаємозв'язок умов, що забезпечують розвиток людини, її взаємодію з оточенням. У педагогічній літературі категорію середовища як дійсності зазвичай пов'язують з розвитком і формуванням особистості дитини [21]. І якщо середовище перешкоджає оптимальній організації освітнього процесу, то навчально-виховна система може пошкодитися або ж навіть зруйнуватися. Якщо ж, навпаки, воно є органічним, зазначає Ю. Мануйлов, то стає сприятливою умовою, чинником для реалізації закладеного педагогічного потенціалу едукативного процесу [15].

Об'єктивний світ наповнений певною множиною різних середовищ, котрі відрізняються за своїми ознаками й способом їхнього зв'язку з життям людини. Тому важливим елементом у концепції середовища є положення про його можливості. На думку Д. Гібсона, середовище – це інваріантне поєднання можливостей для складних взаємодій із ним, а тому надає широкий вибір способів існування суб'єкта, і, як зазначає С. Сергєєв, завжди виступає в єдності з діяльністю. В її перебігу людина змінює середовище для досягнення своїх особистих і соціальних цілей. Своєю чергою, змінене середовище має зворотний вплив на суб'єкта. Саме тому середовищний підхід є одним із найефективніших методологічних принципів педагогіки. У контексті сучасності, на рівні Всесвітніх доповідей ЮНЕСКО, середовищний підхід у педагогічному процесі визнано найперспективнішим. Тому у формуванні екологічної відповідальності у майбутніх учителів початкової школи природа постає як частина освітнього середовища, що, з позиції В. Ясвіна, складається з просторово-предметного, соціального та психодидактичного (організаційно-педагогічного) компонентів [27]. При цьому факторна модель природного середовища розкриває низку закономірностей, які необхідно враховувати у процесі формування екологічної відповідальності майбутнього педагога. Серед них Ю. Мануйлов особливу увагу звертає на те, що середовище закономірно впливає на почуття, завдяки чому доносить інформацію про нього [15]. Зосередження на еколого-валеологічному спрямуванні навчально-виховного процесу сприяє становленню, функціонуванню й розвитку педагогічної системи, що впливає на ефективність формування екологічної відповідальності студентів. У структурі середовищної організації цієї системи можна виокремити діяльнісний (зумовлений цільовою спрямованістю на відповідальність за екологічний стан природи й еколого-валеологічну вихованість школярів), суб'єктний (гуманізація еколого-валеологічного виховного середовища) та змістовий (спрямованість змісту навчання на доведення суб'єкта до еколого-валеологічно відповідального стану) компоненти.

Студенти, у тому числі й майбутні вчителі початкової школи, – це, певною мірою, сформовані особистості, які мають ті чи ті екологічні та валеологічні ідейні переконання, світогляд, свідомість і мислення, знання, діяльність і культуру. Ці якості проходили етапи свого становлення в дошкільній і загальноосвітній ланках неперервної освіти. Їх продовжують формувати й у системі вищої освіти. Цій проблемі присвячено наукові праці Л. Білик, Т. Вайди, Т. Кравченко, М. Ліджієвої, С. Совгіри, Т. Чорноштан та інших науковців. У своїй сукупності дослідженнями визначено ту особистісно освітню основу, що є однією з методологічних передумов формування еколого-валеологічної відповідальності майбутнього педагога [2; 5; 13; 14; 23; 26].

Екологічна ідейна переконаність відображена в соціально-етичній спрямованості поведінки у природному середовищі, до складу якої входять соціальні потреби, моральні й ціннісні орієнтації, почуття громадського обов'язку та відповідальності перед суспільством і природою. Ідейна переконаність лежить в основі соціальної активності, до якої належить еколого-валеологічна відповідальність. У контексті нової екологічної парадигми, це – сукупність ідей, спрямованих на гармонію між людиною і природою, між індивідуальними та колективними інтересами, між світом матеріальним і духовним. Це ідея балансу інтересів (або в екологічній термінології – екосистемної рівноваги). Отже, в основі екологічної ідейної переконаності лежить гармонія взаємин людини та суспільства з природою. Ці взаємини передбачають міцний зв'язок, порядок, лад, відповідність, досконалість їхнього безконфліктного співіснування. Щодо сучасності, важливим ідеологічним дискурсом є сталий розвиток, що базується на ідеї максимального дотримання екологічного балансу, категоріальний апарат якого позначається терміном «екологізація». На думку Т. Гарашук, «в основі цього поняття лежить органістичний світогляд, створенню якого сприяє екологія» [8]. Таким чином, сьогодні відбувається перегляд принципів ставлення людини до природи та власного

здоров'я, спрямованих на проголошення поваги всіх живих форм на життя і процвітання, співчуття їм і максимізації розмаїтості життя людини й інших істот.

Реалізація ідей екологізації нині має два підходи: поміркований і радикальний. У загальнополітичному рішенні розвитку суспільства перший підхід надає пріоритету науковій постановці та практичному розв'язанню проблем довкілля й екологічного просвітництва. Другий – декларує глибокі й системні зміни у філософії та практиці взаємодії людини з природою на засадах екологічної відповідальності при задоволенні базових потреб людини [21]. Однак попри різницю обидвох підходів, простежується спільна ідея екологізації – зміна в екологічному світогляді кожного члена суспільства прагматичної домінанти на відповідальну.

Успішне здійснення еколого-валеологічного виховання вимагає від майбутнього вчителя початкової школи високої професійної еколого-валеологічної підготовки. Педагогічна готовність розглядається нами як система спеціальних психолого-педагогічних знань, умінь та навичок, яка дає змогу вчителю ефективно організовувати у школі виховні заходи екологічного змісту, як внутрішня його налаштованість на здійснення екологічного виховання учнів. Складовими педагогічної готовності є змістовий, мотиваційний та операційний компоненти. На основі аналізу психолого-педагогічних праць з проблем підготовки вчителя до різних напрямів професійної діяльності визначено й обґрунтовано, що підготовка майбутніх учителів до екологічного виховання учнів початкової школи – це цілісний навчально-виховний процес, спрямований на розвиток особистісних якостей майбутнього вчителя, пов'язаних зі ставленням до природи, природоохоронної діяльності та роботи вчителя з еколого-валеологічного виховання, на формування валеологічних та екологічних знань, умінь й навичок природовідповідної поведінки, системи відповідних професійно-педагогічних знань, умінь і навичок, які б забезпечували можливість цілеспрямовано та послідовно працювати над формуванням складових еколого-валеологічної культури учнів початкової школи. Майбутні вчителі не володіють достатніми знаннями, ціннісними орієнтаціями, мотивами, відповідними вміннями й навичками для розв'язання завдань еколого-валеологічного виховання у початковій школі, що підтверджує переважання у них природо-відповідного та пасивно-агресивного типів поведінки стосовно здоров'я людини та природи й природонебезпечних дій інших, середнього та низького рівнів готовності до еколого-валеологічного виховання молодших школярів.

Загострення проблеми взаємодії людства і природного середовища висунула перед професійною освітою вимоги щодо формування дбайливого ставлення до природи у майбутніх фахівців. Особливої гостроти набуває проблема формування еколого-валеологічної відповідальності в майбутніх учителів початкової школи. Успішність еколого-валеологічного виховання молодших школярів буде залежити від рівня сформованості еколого-валеологічної відповідальності самого вчителя, його переконань і світогляду. Тому у процесі еколого-валеологічного виховання необхідно встановити єдність пізнання, переконання і дії студентів. Цей шлях веде до підвищення ефективності процесу формування в майбутніх учителів початкових класів відповідального ставлення до природи та власного здоров'я.

Методологічний компонент будь-якої системи знань визначає зміст, обсяг, вид і послідовність засвоєння знань, тобто визначає теоретичні принципи розв'язання проблеми. У процесі розв'язання глобальних екологічних проблем сучасності дедалі більшої популярності набуває діалектична методологія, суть якої полягає у вивченні взаємозв'язків і взаємодії компонентів системи «суспільство – природа». Це пов'язано з тим, що природне середовище слід розуміти як цілісне системне утворення, компоненти якого динамічно врівноважені. Однак вплив людини на рівновагу природних екосистем зумовлює необхідність управління й раціоналізації взаємин суспільства та природи. У

формуванні екологічної відповідальності майбутніх учителів початкових класів діалектичний підхід базується на актуалізації світоглядного розуміння ними відносин у системі «Людина – Світ», тобто розгляду людини в єдності і протилежності з навколишнім світом [6; 27]. Крім того, діалектичний підхід до формування еколого-валеологічної відповідальності майбутнього вчителя початкових класів забезпечує логічну доказовість прогностичної результативності педагогічного процесу. Його можна вважати інтегративним, бо об'єднує в собі синергетичний, аксіологічний й середовищний підходи.

Висновки. Отже, провідна ідея синергетичного підходу базується на тому, що досягнення позитивного ефекту формування еколого-валеологічної відповідальності в майбутніх учителів початкової школи залежатиме від умов забезпечення цілісності еколого-валеологічно орієнтованого освітнього середовища, що створюється унаслідок узгодженої діяльності педагогічного колективу, завдяки чому гармонійно впорядковується вплив індивідуальних потенцій суб'єктів і об'єктів педагогічного процесу. При цьому успішність функціонування еколого-валеологічно зорієнтованої освітньої системи забезпечується дією законів максимуму педагогічно узгодженої взаємодії, впливом середовища на суб'єктів педагогічного процесу, сумісною дією та рівнозначністю освітніх чинників. Спираючись на наукові положення І. Блауберга та Е. Юдіна щодо цілісності педагогічних систем [18], до методологічного тезаурусу синергетичного підходу у формуванні еколого-валеологічної відповідальності в майбутніх учителів початкової школи слід зарахувати категорії екологічної та валеологічної освіти загалом (процеси навчання, виховання й розвитку особистості), особливості структурної єдності педагогічного процесу, принципи координації діяльності педагогічного колективу та мету, завдання, форми, зміст, методи й засоби еколого-валеологічної підготовки зокрема, що безпосередньо пов'язані з її ціннісними аспектами.

Таким чином, окреслені принципи становлять методологічну базу формування еколого-валеологічної відповідальності в майбутніх учителів початкової школи, дотримання яких, на нашу думку, є обов'язковим, а тому кожен із них потребує детального вивчення та обґрунтування. Це може стати предметом майбутньої наукової розвідки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білик Л. І. Екологічна відповідальність студентів: теоретико-методичний аспект: монографія. Черкаси: Вертикаль, 2004, 340 с.
2. Білик Л. І. Теоретико-методичні основи формування екологічної відповідальності студентів у системі виховної роботи вищого технічного навчального закладу. Автореф. дис...д-ра. пед. наук., спец.: 13.00.04. «Теорія і методика професійної освіти». Черкаси, 2005, 51 с.
3. Божович Л. И. Проблемы формирования личности : Избранные психологические труды, 3-е изд. М.: Ин-т практ. психологии, 2001, 349 с.
4. Буданов В. Г. Синергетические стратегии в образовании. URL: <http://spkurdyumov.narod.ru>
5. Вайда Т. С. Формування екологічної культури студентів педвузів засобами туристсько-краєзнавчої діяльності. Автореф. дис...канд. пед. наук, спец.: 13.00.01. «Теорія та історія педагогіки»ю. К., 2001, 17 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009, 1736 с.
7. Володько В. Педагогічна система навчання: теорія, практика, перспективи: навч. посіб. для викл., студ. вищ. навч. закл. освіти. К.: Педагогічна преса, 2000, 198 с.

8. Гарашук Т. В. Концептуальні параметри екологізму: монографія. К.: Парапан, 2005, 196 с.
9. Казанішена Н. В. Теоретичні основи підготовки майбутнього вчителя до екологічного виховання школярів. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Серія: педагогічні та психологічні науки*. К., 2009, № 51, с. 45 – 48.
10. Карпова Н. Н. Формирование экологической ответственности старшеклассников в ходе решения эколого-прикладных задач. Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – Волгоград, 2005, 174 с.
11. Князева Е. Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. СПб.: Алетейя, 2002, 414 с.
12. Коваленко О. П. Педагогическая технология формирования эколого-социальной ответственности студентов педагогического университета. Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук, спец.: 13.00.08. «Теория и методика профессионального образования». Тольятти, 2002, 22 с.
13. Кравченко Т. В., Русова Ю. В. Методика діагностики готовності майбутнього вчителя до екологічного виховання молодших школярів. *Перлини наукового пошуку*. Хмельницький: ХмЦНП, 2014, с. 63 – 70.
14. Лиджиева М. А. Формирование экологического сознания будущего учителя начальных классов на основе этнокультурных традиций. Автореф. дис. ...канд. пед. наук, спец.: 13.00.08. «Теория и методика профессионального образования». Чебоксары, 2005, 21 с.
15. Мануйлов Ю. С. Средовой подход в воспитании. М., Н. Новгород: Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2002, 157 с.
16. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. 4-е изд., доп. М.: ООО «ИТИ Технологии», 2003, 944 с.
17. Педагогический энциклопедический словарь. редкол.: М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др.; гл. ред. Б. М. Бим-Бад. М.: Большая Рос. Энциклопедия, 2003, 528 с.
18. Педагогіка вищої школи: навч. посібник. за ред. З. Н. Курлянд. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2007, 495 с.
19. Педагогічний словник. За ред. Ярмаченка М. Д. К.: Педагогічна думка, 2001, 514 с.
20. Польшаков В. І., Богдан М. В. Концепції сучасного природознавства: навч. посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2004, 178 с.
21. Романенко Л. В., Романенко К. А. Екологізація навчально-виховного середовища освітнього закладу. Обухів. друк. 2010, 208 с.
22. Ситаров В. А., Пустовойтов В. В. Социальная экология: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. М.: Академия, 2000, 280 с.
23. Совгіра С. В. Теоретико-методичні основи формування екологічного світогляду майбутніх учителів у вищих педагогічних навчальних закладах. Автореф. дис. ... д-ра пед. наук, спец.: 13.00.04. «Теорія та методика професійної освіти». Луганськ, 2009, 40 с.
24. Філософський енциклопедичний словник. За ред. В. І. Шинкарука. К.: Абрис, 2002, 743 с.
25. Чернікова О. В. Підготовка майбутніх учителів біології до формування екологічної культури старшокласників. Автореф. дис. ... канд. пед. наук, спец.: 13.00.04. «Теорія і методика професійної освіти», 2004, 20 с.

26. Чорноштан Т. М. Філософсько-етичні засади екологічної освіти. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук, спец.: 09.00.10. «Філософія освіти». К., 2008, 19 с.
27. Ясвин В. А. Общественная среда: от моделирования к проектированию. М.: Смысл, 2001, 188 с.
1. Bilyk L. I. Environmental responsibility of students: theoretical and methodical aspects: monograph. Cherkasy: Vertykal, 2004, 340 p. (In Ukrainian).
2. Bilyk L. I. Theoretical and methodical foundations of formation of ecological responsibility of students in the system of educational work of the higher technical educational institution. Avtoref. dys.-d-ra. ped. nauk, spets.: 13.00.04. «Teoriya i metodyka profesinnoi osvity». Cherkasy, 2005, 51 p. (In Ukrainian).
3. Bozhovych L. I. Problems of personality formation: Izbrannye psikhologicheskie trudy, 3-e iss. Moskva: In-t prakt. psikhologii, 2001, 349 p. (In Russian).
4. Budanov V. G. Synergetic strategies in education. URL://spkurdymov.narod.ru. (In Russian).
5. Vaida T. S. Formation of ecological culture of students of educational institutions by means of tourist-local lore activity. Avtoref. dys.-kand. ped. nauk, spets.: 13.00.01. «Teoriya ta istoriya pedahohiky». Kyiv, 2001, 17 p. (In Ukrainian).
6. Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language. Ukad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv, Irpin: VTF «Perun», 2009, 1736 p. (In Ukrainian).
7. Volodko V. Pedagogical system of teaching: theory, practice, perspectives: teoriya, praktyka, perspektivy: navch. posib. dlia vykl. stud. vyshch. navch. zakl. Osvityu. Kyiv: Pedahohichna presa, 2000, 198 p. (In Ukrainian).
8. Haraschuk T. V. Conceptual parameters of environmentalism: monograph. Kyiv: Parapan, 2005, 196 p. (In Ukrainian).
9. Haraschuk T. V. Theoretical basis of the preparation of the future teacher for the environmental education of schoolchildren. Zbitnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonoj sluzhby Ukrainy imeni Bohdana Khmelnytskoho. Seriya: pedahohichni ta psikhohohichni nauky. Kyiv, 2009, no 51, pp. 45 – 48. (In Ukrainian).
10. Karpova N. N. Formation of ecological responsibility of high school students in the course of solving ecological and applied problems. Dis. ... kand. ped. nauk, spets.: 13.00.01. Volgograd, 2005, 174 p. (In Russian).
11. Knyazeva Ye. N., Kurdymov S. P. Foundations of synergetics. Rezhimy s oboshtreniem, samooorganizatsiya, temporniy. Sankt-Peterburg: Aleteya, 2002, 414 p. (In Russian).
12. Kovalenko O. P. Pedagogical technology of formation of ecological and social responsibility of students of the Pedagogical University: avtoref. diss. na soiskanie uchenoj stepeni kand. ped. nauk, spets.: 13.00.08. «Teoriya i metodyka profesionalnogo obrazovaniya». Toiyati, 2002, 22 p. (In Russian).
13. Kravchenko T. V., Rusova Iu. V. Methodology for diagnosing the readiness of the future teacher for the environmental education of junior pupils. Perlyny naukovoho poshuku. Khmelnytskyi: KhmITSNII, 2014, pp. 63 – 70. (In Ukrainian).
14. Lidzheva M. A. Formation of ecological consciousness of the future teacher of primary classes on the basis of ethnocultural traditions. Avtoref. dis. ... kand. ped. nauk, spets.: 13.00.08. «Teoriya i metodyka profesionalnogo obrazovaniya». Cherkasy, 2005, 21 p. (In Russian).

REFERENCES

15. Manuylov Yu. S. Harmonized approach to education. Moskva, N. Novgorod: Izd-vo Volgo-Vyatskoy akademii gosudarstvennoy sluzhby, 2002, 157 p. (In Russian).
16. Ozhegov S. I., Shvedova N. Yu. Dictionary of the Russian language: 80000 words and phraseological expressions. 4-e izd., dop.. Moskva: OOO «ITI Tekhnologii», 2003, – 944 p. (In Russian).
17. The Pedagogical Encyclopedic Dictionary. redkol.: M. M. Bezrukikh, V. A. Bolotov, L. S. Glebova i dr.; gl. red. B. M. Bim-Bad. Moskva: Bolshaya Ros. Entsiklopediya, 2003, 528 p. (In Russian).
18. High school pedagogy navch. posibnyk. za red. Z. N. Kurliand. – 3-tie vyd., pererob. i dop. Kyiv: Znannia, 2007, 495 p. (In Ukrainian).
19. Pedagogical Dictionary za red. Yarmachenka M. D. – Kyiv: Pedahohichna dumka, 2001, 514 p. (In Ukrainian).
20. Polshakov V. I., Bohdan M. V. Concepts of modern science: navch. posibnyk. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury, 2004, 178 p. (In Ukrainian).
21. Romanenko L. V., Romanenko K. A. Ecologization of the educational and educational environment of an educational institution. Obukhiv. druk., 2010, 208 p. (In Ukrainian).
22. Sitarov V. A., Pustovoytov V. V. Social ecology: ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ped. ucheb. zavedeniy. Moskva: Akademiya, 2000, 280 p. (In Russian).
23. Sovhira S. V. Theoretical and methodological foundations of the formation of the ecological worldview of future teachers in higher educational institutions. Avtoref. dys...d-ra ped. nauk, spets.: 13.00.04. «Teoriia ta metodyka profesiinoi osvity». Luhansk, 2009, 40 p. (In Ukrainian).
24. Philosophical Encyclopedic Dictionary za red. V. I. Shynkaruka. K.: Abrys, 2002, 743 p. (In Ukrainian).
25. Chernikova O. V. Preparation of future teachers of biology for formation of ecological culture of senior pupils. Avtoref. dys. ... kand. ped. nauk, spets.: 13.00.04. «Teoriia i metodyka profesiinoi osvity», 2004, 20 p. (In Ukrainian).
26. Chornoshtan T. M. Philosophical and ethical principles of ecological education: avtoref. dys. na zdobuttia naukovoho stupenia kand. filos. nauk, spets.: 09.00.10 «Filosofiiia osvity». Kyiv, 2008, 19 p. (In Ukrainian).
27. Yasvin V. A. Educational environment: from modeling to design – Moskva: Smysl, 2001, 188 p. (In Russian).

Abstract. Study of the future teachers' professional training.

The article reveals the potential of the environmental preschool education revealed on the technologies of cooperative-group. Interactive exercises development of institution in the various forms and educational activities made.

Keywords: educational institution.

Постановка
які спроможні
найефективніші